

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या आत्मकथनातील सामाजिक जाणिवे

प्रा. प्रकाश कांबळे

मराठी विभाग, के.एन. भिसे महाविद्यालय, कुर्डूवाडी.

प्रस्तावना :

दलित साहित्याच्या प्रवाहातील आत्मकथनांनी मराठी साहित्यात नेहमीच लक्षवेधी भूमिका बजावलेली आहे. दलित आत्मकथनांतून दलित जीवनाचे मूलभूत दर्शन घडताना दिसते. 'बलुतं', उपरा, उचल्या, मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे, आठवणींचे पक्षी आदि आत्मकथनांनी मराठी साहित्य आणि तत्कालीन समाजाला जोरदार धक्का देण्याचा प्रयत्न केला. इथली शतकानुशतके सुरु असलेली गुलामीची परंपरा पहिल्यांदाच उदध्वस्त होऊ लागली. दलित आत्मकथनांनी पहिल्यांदाच दलितांचे असहाय्य, दुर्देवी, शोषित जग समाजासमोर आणले. माणसांना मिळणारी जनावरांपेक्षाही हीन वागणूक प्रथमच इथला प्रस्थापित समाज साहित्यातून अनुभवत होता. एक नाकोसे वाटणारे किळसवाणे जग किड्या-मुंग्यांप्रमाणे सरपटणारे दलित बांधव, त्यांची शोषणाकडून शोषणाकडे सुरु असलेली अखंड वाटचाल प्रखरतेने चित्रित करण्याचा प्रयत्न तत्कालीन अनेक आत्मकथनांनी केलेला दिसून येतो. प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून शरणकुमार लिंबाळे यांच्या आत्मकथनातील सामाजिक जाणिवेचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करणार आहोत.

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या 'अक्करमाशी', 'बारामाशी', आणि 'राणीमाशी' या आत्मकथनांनी सामाजिक जाणिवेचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. शरणकुमार लिंबाळेची लेखक आणि माणूस म्हणून संघर्षाकडून संपन्नतेकडे झालेली वाटचाल प्रस्तुत आत्मकथने अत्यंत टोकदारपणे चित्रित करतात. शरणकुमार लिंबाळे यांची दलितत्वामुळे झालेली घुसमट प्रस्थापित व्यवस्थेकडून सातत्याने होणारे शोषण, माणूसपणाचे नाकारले जाणे, स्वयंअस्तित्वाला पारखे होणे यांसारख्या अनेक धारणांनी त्यांची आत्मकथने आपणाला विचारप्रवृत्त करतात. तत्कालीन समाज आणि तिच्यातील चांगल्या-वाईट परंपरांचा, धारणांचा, संकेतांचा निर्देश करतानाच ही आत्मकथने सामाजिक जाणिवेचे गंभीर चित्र रेखाटतात.

'अक्करमाशी' या आत्मकथनातून लेखकाने समाज, प्रस्थापित जग दलित समुह यांच्यासमोर असंख्य प्रश्न उपस्थित केले आहेत. आपल्या दुर्देवी जगण्याचे भकास चित्र तर लेखक रंगवतोच परंतु त्याबरोबरच आपल्या भोवतालच्या समुहाचा दबलेला आवाजही तो या निमित्ताने जागविण्याचा प्रयत्न करतो. समाजबदलांशी समांतरपणे सुरु असलेला प्रवासही आत्मीयतेने मांडण्यासाठी धडपडतो. या आत्मकथने कित्येकांच्या वेदनांना शब्दरूप देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. के.व्ही.सरवदे त्यांच्या या वेगळेपणाची नोंद करताना लिहितात, "शरणकुमारनं जर हे आत्मचरित्र लिहिलं नसतं तर कित्येक नासलेल्या दलित स्त्रियांच्या काळ्याकुट्ट इतिहासाचा उलगडाही झाला नसता, अथवा रांडपुत्र म्हणून मारलेल्या टोच्यांचे दुःखही कमी होऊ शकले नसते."१ तत्कालीन प्रस्थापित सामाजिक व्यवस्थेला आपल्या लेखणीच्या माध्यमातून धक्के देण्याचा यशस्वी प्रयत्न लिंबाळेनी केल्यामुळे अनेकांचे अस्पष्ट आवाज स्पष्ट होऊ लागले. दबलेल्या कहाण्या पीक उगवून यावे तद्वत पुन्हा नव्याने जन्मास आलेल्या दिसून येतात.

'अक्करमाशी' हे आत्मकथन शरणकुमार लिंबाळेची समाजाकडून माणूसपणासाठी सुरु असलेला संघर्ष नेमकेपणाने आपणासमोर प्रतिबिंबित करते. जिथे माणसाला माणूस म्हणून जगण्याचे, जगू देण्याचेच नाकारले जाते तिथे त्या माणसाच्या मनाला होणाऱ्या वेदना, त्याचे कणाकणाने तुटत जाणे, भोवतीच्या सामाजिक व्यवस्थेतून त्याला सतत विवश व्हावे लागणे या आणि अशा अनंत मनुष्यत्वाच्या जाणिवेची लिंबाळेचे आत्मकथन ओतप्रोत भरलेले दिसून येते.

भूतकाळात जगलेल्या जीवघेण्या आठवणींना विसरून पुन्हा नव्या जगण्याची आस मनात घेतलेल्या, बदललेल्या दलितांची कहाणी आपणास शरणकुमार लिंबाळे यांच्या 'बारामाशी' या आत्मकथनातून भेटते. 'बारामाशी' या आत्मकथनाच्या

आणि एकूणच शरणकुमार लिंबाळे यांच्या आत्मकथनांच्या वेगळेपणाविषयी लिहिताना जनार्दन वाघमारे लिहितात, “बारामाशी हा सुशिक्षित दलित मनाचा हुंकार आहे”^२ सुशिक्षित दलित तरुणाची पांढरपेशी सामाजिक व्यवस्थेत स्वतःला सामावून घेण्यासाठी सुरु असलेली धडपड बारामाशीतून आपणासमोर येते.

शिक्षण आणि सवलतीतून मिळालेल्या संपन्न जगण्याचे एक न सोडू वाटणारे आवरण प्रस्तुत कालखंडातील अनेक दलित तरुणांच्या मन-शरीरावर दाटून राहिलेले होते. शरणकुमार लिंबाळे यांचे आयुष्यही याच परंपरेतून पुढे जात राहते “मी माझ्यातील दलित ब्राम्हण, कार्यकर्ता, कलावंत या परिघात ‘स्व’ आणि स्वतःतरांचा शोध म्हणजे बारामाशी होय” (पृ. ४३) मानवी जीवन बदलाची सकारात्मक नोंद आपणास बारामाशी या आत्मकथनातून प्रत्ययास येते.

समाजव्यवस्थेने ज्यांना अस्तित्व नाकारलेले होते, त्यांना स्वअस्तित्वाची जाणीव करून देऊन सामाजिक व्यवस्थेत दलितांना विशिष्ट स्थान प्राप्त करून देण्याचे कार्य डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले आहे. त्यातूनच शिक्षण आणि त्यातून आलेल्या आत्मभानाने, सवलतीने अनेक महत्त्वाच्या ठिकाणी आज कामगार म्हणून दलित दिसू लागला. एक नवीनच दलित कामगार वर्ग या कालखंडात उदयास आला. जो नोकरीतून मिळालेल्या स्थैर्यामुळे सुखासीन झाला. दलित चळवळीपासून आपसूकच त्याचा हात सुटला. सतत संघर्षाने त्रासून गेलेले हे जीव सुखदायी मध्यमवर्गीय जगण्यात रमू लागले. शरणकुमार लिंबाळे हे ही त्याच समाजाचे प्रतिनिधी होते. त्यांच्या जीवनातही असाच अमूलाग्र बदल झाला. दलित-ब्राह्मण जीवन जाणिवांनी त्यांच्या आयुष्यात मध्यमवर्गीय सुखासीनतेचा प्रवेश झाला. त्यातूनच ‘बारामाशी’चे आशयसूत्र निर्माण झालेले दिसून येते.

‘राणीमाशी’ हे शरणकुमार लिंबाळे यांचे तिसरे आत्मकथन आहे. शरण, त्याची प्रेयसी स्वाती आणि पत्नी कुसुम यांच्या तिहेरी नात्यातील गुंतागुंतीच्या मनोगताची ही अस्वस्थ करणारी कहाणी आहे. ‘राणीमाशी’ तील मानवी जीवन निखळ, विशुद्ध प्रेमाच्या जाणिवांनी ओतप्रोत भरलेले आहे. मानवी जीवनातील प्रेम या अतीव सुंदर संकल्पनेवरच ‘राणीमाशी’ या आत्मकथनाचा डोलारा उभारलेला दिसून येतो.

‘राणीमाशी’ या आत्मकथनातून लिंबाळे यांनी दलितत्वापेक्षा प्रेम या संकल्पनेला अधिक महत्त्व दिले आहे. प्रेम हीच जाणीव केंद्रस्थानी मानून लेखन केल्यामुळे प्रेम विषयक संकल्पनांची विभिन्न रूपे आपणास या निमित्ताने अनुभवायास मिळतात. “राणीमाशी मध्ये प्रेम हा एकच विषय हाताळल्याने ते दलित सामाजिक जीवन-जाणिवांपासून दूर जाते. इथे प्रेम हे सामाजिक संदर्भात येत असले, तरी ते व्यक्तिविकासाच्या अंगाने येते”^३ सामाजिक जाणिवेने अस्वस्थपणे लिहिणाऱ्या शरणकुमार लिंबाळेची जाणीव प्रस्तुत आत्मकथनात वैयक्तिक स्वरूपात अवतरताना दिसते. मानवी जीवनात प्रेमाला अपार महत्त्व आहे. तिचे विविध विभ्रम लिंबाळे प्रस्तुत आत्मकथनातून आपणासमोर उलगडून दाखवतात. मानवी जीवनाच्या अभ्युदयाची आशा असणाऱ्या प्रेमाची अशीही रूपे असू शकतात याचे मनावेगळे चित्र प्रस्तुत आत्मकथनातून आपणास अनुभवयास मिळते.

एकूणच शरणकुमार लिंबाळे यांच्या आत्मकथनातील सामाजिक जाणिवांचा शोध घेतल्यानंतर आपणास काही निष्कर्ष सूत्ररूपाने मांडता येतात (१) शरणकुमार लिंबाळे हे पूर्णतः सामाजिक जाणिवेतून लिहिणारे लेखक आहेत. त्यांनी आपल्या तिन्ही आत्मकथनांतून सामाजिक जाणिवांचे विभिन्न स्तर उलगडून दाखविले आहेत. (२) विद्रोह, नकार, दारिद्र्य, भूक आदि सामाजिक जाणिवांनी त्यांचे आत्मकथन परिपूर्ण झालेले आहे. (३) दलित व्यक्तीच्या वाट्यास प्रस्थापित सामाजिक व्यवस्थेकडून कायमच वाट्याला आलेली उपेक्षा, अवहेलना, विफलता, विषमता आदिंचे मन विषण्ण करणारे चित्र त्यांच्या आत्मकथनातून प्रत्ययकारीपणे अनुभवयास येताना दिसते.

संदर्भ:-

- १) सरवदे,के.व्ही., अक्षरवेध, नवभारत, संपा. मे.पुं.रेगे, मार्च १९८५, पृ.४७
- २) वाघमारे, जनार्दन, साहित्यचिंतन, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती,१९९२,पृ.३७
- ३) खंदारे, विजयकुमार, शरणकुमार लिंबाळेची आत्मकथने, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती,२०१०, पृ.७१